

Uchwała nr LVIII/489/ 2023
Rady Powiatu w Kętrzynie
z dnia 23 marca 2023

w sprawie zmiany Uchwały nr LIII/447/2022 Rady Powiatu w Kętrzynie z dnia 17 listopada 2022r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2022-2025”

Na podstawie art. 4 ust. 1 pkt. 7 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2022 poz. 1526), oraz art. 87 ust. 3 ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2022r., poz.840) po pozytywnym zaopiniowaniu przez Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie zmiany treści „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2022-2025” (opinia IZNR.5120.3.2022.sb z dnia 24.02.2023r.),

Rada Powiatu w Kętrzynie uchwala, co następuje:

§ 1

Zmienia się treść „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2022-2025” stanowiącego załącznik do uchwały nr LIII/447/2022 z dnia 17 listopada 2022r. (Dz. Urz. Woj. Warm.-Maz. z 2023 r., poz. 1589) poprzez dodanie na stronie 20, po informacji dotyczącej msc Nakomiady, informacji:

„Pieckowo (do 1945r. Pötschendorf) – budynek typowej szkoły wiejskiej wzniesiony ok. 1909r. obecnie adaptowany na mieszkania.”

§ 2

Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu w Kętrzynie

§ 3

Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Warmińsko-Mazurskiego

PRZEWODNICZĄCY
RADY POWIATU W KĘTRZYNIE
Urszula Baraniecka

**PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI
POWIATU KĘTRZYŃSKIEGO
NA LATA 2022-2025**

Kętrzyn 2022r.

Spis treści:

Wprowadzenie	1
I. Uwarunkowania formalno-prawne ochrony i opieki nad zabytkami	3
I. 1. Konstytucja RP. Przepisy prawa krajowego	3
I. 2. Dokumenty międzynarodowe i krajowe	7
I. 3. Dokumenty wojewódzkie.....	9
I. 4. Dokumenty powiatowe.....	10
II. Charakterystyka zasobów.....	12
II. 1. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego.....	24
II. 2. Analiza szans i zagrożeń	27
III. Założenia programowe	29
III. 1. Priorytety, kierunki działań i zadania	32
III. 2. Instrumentarium i zasady oceny realizacji programu	35
IV. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami, realizacja i finansowanie zadań z zakresu ochrony zabytków.....	35

WPROWADZENIE

Podstawę prawną opracowania programu opieki nad zabytkami dla powiatu stanowi **ustawa z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (t.j. Dz. U. z 2022r., poz. 840 z późn. zm.), zwaną dalej **Ustawą**. Zgodnie z art. 87 ust. 1 **Ustawy** zarząd powiatu sporządza na okres 4 lat powiatowy program opieki nad zabytkami, który po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków przyjmuje rada powiatu. Program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym, a z jego realizacji zarząd powiatu sporządza, co 2 lata sprawozdanie, które następnie przedstawia radzie powiatu.

Cele programu wymieniono w art. 87, ust. 2. Są to:

- 1) *„uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;*
- 2) *zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;*
- 3) *wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;*
- 4) *podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;*
- 5) *określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;*
- 6) *podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami”.*

„Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2022-2025”, zwany dalej **Programem** określa cele i kierunki działań, które powinny być podejmowane w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Istotą **Programu** jest wytyczenie zadań, które winny być realizowane w odniesieniu do wszystkich obiektów zabytkowych znajdujących się w granicach administracyjnych powiatu kętrzyńskiego. Formułując **Program** przyjęto zadania należące z mocy ustawy do obowiązków powiatu. Zarysowano ogólną politykę powiatu kętrzyńskiego w dziedzinie opieki nad zabytkami, nie naruszając przy tym kompetencji poszczególnych gmin i praw właścicieli.

Program ma na celu:

- włączenie problematyki ochrony zabytków do bieżących zadań Rady Powiatu;
- uwzględnianie uwarunkowań prawnych opieki nad zabytkami jako istotną częścią dziedzictwa kulturowego;

- rozpoznawanie potrzeb dotyczących podejmowania działań zmierzających do zahamowania procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- kreowanie wizerunku powiatu poprzez eksponowanie zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych poprzez poprawę stanu wiedzy na temat roli i potrzeby ochrony dziedzictwa kulturowego;
- tworzenie warunków współpracy z właścicielami i dysponentami obiektów zabytkowych poprzez wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi nakładów finansowych na ich opiekę, w tym w szczególności wdrożenie działań sprzyjających pozyskiwaniu środków;
- aktywne i skuteczne zarządzanie zasobami dziedzictwa kulturowego powiatu oraz wspieranie aktywności lokalnej w zakresie poszanowania i ochrony zabytków;
- budowanie tożsamości oraz prestiżu powiatu w oparciu o rolę i znaczenie dziedzictwa kulturowego;
- budowanie spójnej polityki ochrony zabytków w perspektywie wieloletniej oraz wdrożenie instrumentów finansowych wspierających działania właścicieli i dysponentów obiektów zabytkowych w zakresie prowadzenia prac remontowych przy obiektach zabytkowych.

Oczekiwanymi rezultatami powinna być poprawa stanu zachowania zabytków, wyeksponowanie walorów krajobrazu kulturowego oraz wykorzystanie zabytków na potrzeby turystyczne, społeczne i gospodarcze. **Program** dzięki podejmowaniu planowych działań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami ma służyć szeroko pojętemu rozwojowi i promocji powiatu, również w zakresie turystyki czy ochrony środowiska.

Głównymi adresatami **Programu** jest społeczność lokalna, bezpośrednio zainteresowana polepszeniem stanu zachowania materialnego dziedzictwa kulturowego na terenie powiatu. Dotyczy to przede wszystkim obecnych oraz przyszłych właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, animatorów życia kulturalnego, lokalnych wspólnot, jak również władz samorządowych poszczególnych gmin wchodzących w skład powiatu kętrzyńskiego, posiadających rzeczywiste instrumenty ochrony zabytków.

Program na lata 2022-2025 jest aktualizacją „**Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2018-2021**” (Uchwała Nr XLVIII/356/2017 Rady Powiatu z dnia 27 kwietnia 2017r.), opublikowany w Dzienniku Urzędowym Województwa Warmińsko-Mazurskiego dnia 25 maja 2017r. (Dz. U. z 2017r., poz. 2461).

I. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

I. 1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

Fundament systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce stanowi Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997r. (Dz. U. z 1997r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.). W przepisach art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 82 objęła zabytki ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. „*Rzeczpospolita Polska [...] strzeże dziedzictwa narodowego*” (art. 5), „*Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury*” (art. 6. ust. 1). Zabytki w swych niematerialnych wartościach są dobrem wspólnym, nad którym pieczę kodyfikuje artykuł 82 Konstytucji stanowiący: „*obowiązkiem Obywatela (...) jest troska o dobro wspólne*”. Ochrona i konserwacja zabytków jest istotnym elementem polityki kulturalnej Państwa.

Przepisy prawa krajowego

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest wymieniona wyżej **Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (t.j. Dz. U. z 2022r., poz. 840 z późn. zm.), która stanowi podstawę prawną ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce. Określa ona przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także organizację organów ochrony zabytków oraz kompetencje organów ochrony zabytków (w tym administracji rządowej i samorządowej).

Ustawa w art. 3 określa definicje, m.in.:

- 1) „*zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;*
- 2) *zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.*
- 3) *historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;*

4) *krajobraz kulturowy – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka”.*

Art. 4 **Ustawy** wskazuje organy administracji publicznej jako odpowiedzialne za ochronę zabytków. *„Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:*

- 1) *zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;*
- 2) *zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;*
- 3) *udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;*
- 4) *przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;*
- 5) *kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;*
- 6) *uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.*

Art. 5 **Ustawy** wskazuje podmiot, który sprawuje opiekę nad zabytkami – *„opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków:*

- 1) *naukowego badania i dokumentowania zabytku;*
- 2) *prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;*
- 3) *zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;*
- 4) *korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwale zachowanie jego wartości;*
- 5) *popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”.*

Zgodnie z art. 71. sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego Powiat Kętrzyński jako jednostka samorządu terytorialnego posiada tytuł prawny, określony w ust. 1, jest zadaniem własnym tej jednostki.

Art. 6, ust. 1 wymienia grupy zabytków podlegające ochronie i opiece bez względu na stan zachowania *„Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:*

- 1) *zabytki nieruchome będące, w szczególności:*
 - a) *krajobrazami kulturowymi,*
 - b) *układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,*
 - c) *dzielami architektury i budownictwa,*
 - d) *dzielami budownictwa obronnego,*

e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,

f) cmentarzami,

g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,

b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,

c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,

e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2019r., poz. 1479 z późn. zm.)

f) instrumentami muzycznymi,

g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,

h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,

b) cmentarzyskami,

c) kurhanami,

d) relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej”.

Natomiast art. 6. ust. 2 stanowi, że „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998r. o samorządzie powiatowym (t.j. Dz. U. z 2022r., poz. 1526)

Wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawowym zadaniem samorządów powiatowych. W art. 7 ust. 1, pkt. 7 zostały określone zadania własne powiatu: „Powiat wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie: (...) kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

Ustawa o ochronie zabytków definiuje obowiązki i kompetencje samorządu powiatowego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

1. Zgodnie z art. 103, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, starosta właściwy dla miejsca zamieszkania (siedziby) kandydata ustanawiania społecznych opiekunów zabytków lub cofa takie ustanowienie, jeżeli opiekun przestał spełniać wymagania określone w art. 102 ust. 3 lub niewłaściwie wykonuje swoje zadania. Równocześnie starosta prowadzi listę społecznych opiekunów zabytków. Osobie fizycznej pełniącej funkcję społecznego opiekuna zabytków starosta wydaje legitymację społecznego opiekuna zabytków, natomiast osobie prawnej lub innej jednostce organizacyjnej nieposiadającej osobowości prawnej, pełniącej funkcję społecznego opiekuna zabytków, starosta wydaje zaświadczenie, które zawiera informację o nadaniu uprawnień opiekuna.

2. Na mocy art. 12 ust. 1 **Ustawy** „*starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie*”.

3. Zgodnie z art. 50 ust. 3 **Ustawy** „*w przypadku wystąpienia zagrożenia dla zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru, polegającego na możliwości jego zniszczenia lub uszkodzenia, starosta, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może wydać decyzję o zabezpieczeniu tego zabytku w formie ustanowienia czasowego zajęcia do czasu usunięcia zagrożenia. Przepisy o gospodarce nieruchomościami stosuje się odpowiednio*”. W przypadku, gdy nie jest możliwe usunięcie zagrożenia „*zabytek nieruchomy może być na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków wywłaszczony przez starostę na rzecz Skarbu Państwa lub gminy właściwej ze względu na miejsce położenia tego zabytku, w trybie i na zasadach przewidzianych w przepisach o gospodarce nieruchomościami*” (art. 50, ust. 2, pkt 2).

Ustawa z dnia 27 marca 2003r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2022r. poz. 503) precyzuje co powinno być uwzględniane podczas sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a także ustalenia lokalizacji inwestycji celu publicznego. W planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się „*wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej*” (art. 1, ust. 2, pkt 4). Art. 8, ust 5 stwierdza, że „*Przy starostach powiatów mogą być powoływane powiatowe komisje urbanistyczno-architektoniczne jako organy doradcze starostów powiatów oraz, na podstawie stosownych porozumień, wójtów, burmistrzów gmin (...) wchodzących w skład tych powiatów, które nie powołały gminnych komisji lub nie powierzyły funkcji pełnienia organu doradczego komisji powołanej w innej gminie, w trybie określonym w ust. 4*”.

Ponadto uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się w wielu innych obowiązujących ustawach, w tym:

- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz. U. z 2021r., poz. 1899),
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004r. o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2022r., poz. 916),
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2022r., poz. 1260),
- ustawa z dnia 25 października 1991r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz. U. z 2020r., poz. 194),
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2015r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015r., poz. 774 z późn. zm.),
- ustawa z dnia 9 października 2015r. o rewitalizacji (t.j. z 2021r., poz. 485),
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2022r. poz. 385),
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479 z późn. zm.).

I. 2. Dokumenty międzynarodowe

Aktem prawa międzynarodowego dotyczącego ochrony i opieki nad zabytkami jest ratyfikowana w 1976r. przez Polskę (Dz. U. z 1976r., Nr 32, poz. 190) Konwencja w sprawie ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972r. przez Konferencję Generalną ONZ dla Wychowania, Nauki i Kultury (UNESCO). W dokumencie zdefiniowano pojęcie dziedzictwa kulturalnego, które obejmuje:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- zespoły budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- miejsca zabytkowe, dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO została ogłoszona po raz pierwszy w 1978r. Utworzony został Polski Komitet ICOMOS. Na obszarze powiatu kętrzyńskiego nie występuje żaden obiekt wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO.

Inne dokumenty międzynarodowe dotyczące znaczeń, wartości dziedzictwa kulturowego, to m.in.

- Memorandum Wiedeńskie (2005), które stało się podstawą opracowania Declaration on the Conservation of Historic Urban Landscapes (Deklaracja dotycząca konserwacji historycznych krajobrazów zurbanizowanych). Deklaracja obowiązuje w Polsce od końca 2007r.

- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona dnia 17 października 2003r., w Polsce obowiązuje od 16 sierpnia 2011r.

Ratyfikowane akty prawa międzynarodowego stanowią źródło powszechnie obowiązującego prawa w Polsce, jako część krajowego porządku prawnego (art. 91 ust. 1,2 Konstytucji).

Dokumenty krajowe

Program koresponduje z dokumentami krajowymi. Podstawowym dokumentem szczebla krajowego dla omawianej problematyki jest

- „Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022”.

Zgodnie z art. 85, ust. 1 w krajowym programie *„określa się, w szczególności, cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram ich realizacji”*. Głównym celem programu jest *„stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”*, który realizowany będzie poprzez trzy cele szczegółowe (1. Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego, 2. Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami, 3. Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego), podzielone na kierunki działania.

Innymi dokumentami szczebla krajowego, w których występują odniesienia do ochrony i opieki nad zabytkami są m.in.

- „Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030”

W ramach celu szczegółowego Strategii (Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich) wyróżniono m.in. priorytety:

1. *„Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury,*
2. *Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury,*
3. *Umocnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę”*.

- „Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030”.

I. 3. Dokumenty wojewódzkie

Relacje **Programu** opieki nad zabytkami powiatu kętrzyńskiego z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa to:

- „Program Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2020-2023” (Dz. U. Woj. Warm.-Maz. z 2020r., poz. 402); program uznaje potrzebę zachowania zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego za ważny czynnik wpływający na kształtowanie się tożsamości regionalnej i promocji turystycznej. Program ma określić stan, do którego należy dążyć w zakresie opieki nad zabytkami oraz wskazywać konieczne do wykonania zadania i sugerować sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych założeń organizacyjnych, finansowych, edukacyjnych, promocyjnych. Celem programu jest określenie zadań, jakie powinny być realizowane w zakresie będącym przedmiotem programu.
- „Warmińsko-Mazurskie 2030. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego” (Uchwała Nr XIV/243/20 Sejmiku Woj. Warm.-Maz. z dnia 18 lutego 2020r.). Strategia definiuje główne cele i kierunki rozwoju społeczno - gospodarczego Warmii i Mazur. Dokument określa priorytety strategiczne, w których podnosi znaczenie tożsamości regionalnej i wartości kulturowych wpływających na walory turystyczne regionu. W przyjętych w dokumencie celach strategicznych ujęta jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i jej znaczenie. *„Utożsamianie się z województwem warmińsko-mazurskim oznacza działanie na rzecz społeczności regionalnej, ale również społeczności lokalnych, rozwijanie wiedzy o regionie w ujęciu historycznym, ale również teraźniejszym i w kontekście jego przyszłości. Ważną rolę w realizacji niniejszego celu będą pełniły różne instytucje i organizacje (w tym instytucje kultury i organizacje pozarządowe). Wiedza o województwie warmińsko-mazurskim: wsparcie badań, inwentaryzacji i ochrony oraz odpowiedzialnego udostępniania zasobów materialnych dziedzictwa kulturowego (m.in. stanowisk archeologicznych, założeń palacowo-parkowych, obiektów sakralnych, cmentarzy) na cele edukacyjne oraz tworzenie w oparciu o nie produktów turystycznych (w tym ścieżki edukacyjne); działania na rzecz zachowania i popularyzacji dziedzictwa niematerialnego (...)*”.
- „Strategia Rozwoju Turystyki Województwa Warmińsko-Mazurskiego do roku 2025” (Uchwała Nr XVIII/425/16 Sejmiku Woj. Warm.-Maz. z dnia 28 czerwca 2016r.). Rozwój turystyki ma nastąpić m. in. poprzez wykorzystanie zasobów kulturowych regionu. W ramach priorytetu rozwojowego „Produkt turystyczny” wyznaczono produkty turystyczne związane bezpośrednio z zabytkami i dziedzictwem kulturowym regionu.
- „Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego” (Dz. U. Woj. Warm.-Maz. z 2018r., poz. 4173);

I. 4. Dokumenty powiatowe

Dokumentem korespondującym z Programem jest „Strategia Rozwoju Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2021 – 2027” (Uchwała Nr XXXIII/283/2021 Rady Powiatu w Kętrzynie z dnia 24 marca 2021r.). W Strategii określone zostały zadania i kompetencje Powiatu w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami, zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu, stan zachowania zabytków nieruchomych oraz wyzwania Powiatu Kętrzyńskiego w perspektywie 2027 roku. Wyróżniono kilka obszarów na terenie Powiatu Kętrzyńskiego, które wymagają podjęcia działań. Są to m.in. poprawa stanu technicznego zabytkowych obiektów, zahamowanie degradacji krajobrazu i zaśmiecania przestrzeni przez zabudowę, czy rozbudzanie świadomości i upowszechnianie wśród mieszkańców powiatu o wartości krajobrazu kulturowego. „Za najważniejsze zadania Powiatu Kętrzyńskiego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego w niniejszej strategii należy uznać:

- *prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych przy obiektach zabytkowych nieruchomych będących własnością Powiatu;*
- *udzielanie na wnioski zainteresowanych podmiotów dotacji celowych na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy obiektach zabytkowych;*
- *rzetelna realizacja ustawowych obowiązków administracyjnych w zakresie opieki nad zabytkami;*
- *wspieranie zainteresowanych gmin w inicjatywach tworzenia parków kulturowych;*
- *wspieranie inicjatyw w sprawie ustanawiania Pomników Historii;*
- *upowszechnianie wiedzy o zabytkach i zasobach kulturowych Powiatu;*
- *współpraca w zakresie utrzymania istniejących i wytyczania nowych szlaków kulturowych;*
- *budowa systemu ścieżek rowerowych łączących miejscowości turystyczno-historyczne”.*

„Strategia Rozwoju Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2021-2027” wyznacza pięć celów strategicznych. W przypadku ochrony i opieki nad zabytkami celem strategicznym jest ochrona dziedzictwa kulturowego Powiatu Kętrzyńskiego, któremu odpowiadają cele operacyjne „Ochrona i rewaloryzacja zasobów dziedzictwa kulturowego”. Wśród działań, z podaniem źródeł finansowania, wymieniono m.in.

1. Zapewnienie odpowiedniej opieki obiektom zabytkowym, będących własnością Powiatu Kętrzyńskiego. Starostwo Powiatowe jest właścicielem dwóch zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego. Są to: gmach starostwa w Kętrzynie oraz budynek Liceum Ogólnokształcącego im. W. Kętrzyńskiego w Kętrzynie. Obiekty

zabytkowe będące własnością Powiatu Kętrzyńskiego ujęte w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków to: Zespół Szkół im. M. Rataja w Reszlu, zespół Szpitala Powiatowego w Kętrzynie, zespół budynków przy ul. Pocztovej 9-13 w Kętrzynie.

2. Rozwój współpracy na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i opieki nad zabytkami. „Uspójnienie programów działania i mechanizmów współpracy pomiędzy poszczególnymi rodzajami i szczeblami administracji oraz włączenie organizacji pozarządowych w realizację zadań w przedmiotowym zakresie, w tym między innymi zadania szczególne:

- wspieranie inicjatyw tworzenia parków kulturowych przez zainteresowane gminy,
- wspieranie inicjatyw społecznych w sprawie ustanawiania Pomników Historii,
- współpraca z Urzędem Marszałkowskim oraz poszczególnymi gminami w zakresie utrzymania istniejących i wytyczania nowych szlaków kulturowych,
- współpraca z instytucjami i organizacjami działającymi na rzecz ochrony zasobów kulturowych i przyrodniczych w ramach uchwalanego corocznie Roczno programu współpracy Powiatu Kętrzyńskiego z organizacjami pozarządowymi,
- dofinansowywanie prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych z terenu Powiatu,
- udzielanie na wnioski zainteresowanych podmiotów dotacji celowych na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy obiektach zabytkowych z terenu Powiatu Kętrzyńskiego wpisanych do rejestru zabytków (niebędących własnością Powiatu Kętrzyńskiego), w szczególności obiektów architektury i budownictwa, zabytków ruchomych i zabytków archeologicznych,
- popularyzacja zagadnień związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego na terenie Powiatu,
- upowszechnianie wiedzy o zabytkach, zasobach kulturowych i przyrodniczych Powiatu oraz jego walorach turystycznych poprzez:
 - a) wspieranie wydawania niekomercyjnych niskonakładowych wydawnictw (drukowanych: przewodników, albumów, widokówek, folderów itp. lub wykorzystujących inne techniki zapisu, np. płyty CD) popularyzujących wiedzę o zabytkach, zasobach kulturowych i przyrodniczych Powiatu oraz jego walorach turystycznych,
 - b) wydawanie map, przewodników, leksykonów, kronik itp. popularyzujących wiedzę o zabytkach, zasobach kulturowych i przyrodniczych Powiatu oraz o jego walorach turystycznych,
 - c) współpracę z mediami mającą na celu zakorzenienie wiedzy o dziedzictwie kulturowym, a także wzmacnianie poczucia tożsamości terytorialnej, kulturowej i społecznej Powiatu,
 - d) współpracę w zakresie upowszechniania kultury i wiedzy o działaniach konserwatorskich z organami samorządowymi, placówkami oświatowymi oraz organizacjami pozarządowymi działającymi w sektorach edukacji, kultury i sztuki, poprzez m.in. organizację programów edukacyjnych, wycieczek i konkursów dla uczniów szkół z terenu Powiatu Kętrzyńskiego”.

II. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW

Ochrona i opieka nad zabytkami, aby była skuteczna, powinna być realizowana w oparciu o rzetelną wiedzę dotyczącą ich wartości i znaczenia dla powiatu. Równie ważną jest kwestia rozpoznania występujących problemów związanych m.in. ze stanem zachowania poszczególnych obiektów, reagowania na występujące zagrożenia, a co za tym idzie powstrzymania dalszej degradacji zabytków oraz ich otoczenia. Ogólna charakterystyka zasobu, przy uwzględnieniu powyższych uwarunkowań, ma na celu pomoc w sformułowaniu zadań i celów, które służyć będą realizacji działań na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego powiatu.

W dziejach powiatu kętrzyńskiego znalazła odbicie historia tej części Europy. Większość istniejących obecnie miejscowości założyli w XIV i XV wieku przedstawiciele rycerzy Zakonu Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie (zwanego dalej w skrócie Zakonem). Miejscowości te wchodziły w skład państwa zakonnego, najlepiej zorganizowanego i funkcjonującego organizmu administracyjno-ekonomicznego Europy średniowiecznej. Utworzona wtedy organizacja terytorialna i sieć osadnicza czytelna jest do dzisiaj. Po sekularyzacji Zakonu w 1525r. obszar dzisiejszego powiatu należał do księstwa pruskiego, od 1701r. do królestwa Prus, a po 1870r. w skład państwa niemieckiego jako prowincja wschodniopruska. Po 1945r. teren powiatu, jak i całą południową część prowincji wschodniopruskiej na mocy postanowień jałtańsko-poczdamskich, włączono do Polski. Obecnie powiat kętrzyński wchodzi w skład województwa warmińsko-mazurskiego i w obecnym kształcie funkcjonuje od 1999r. (gmina Barciany, Kętrzyn, Korsze, Reszel, Srokowo i miasto Kętrzyn). Nadmienić należy, że miejscowości zakładane na terenie powiatu w okresie średniowiecza mają – w zdecydowanej większości – źródłosłów w pruskich nazwach osobowych, a powstałe później (XVIII-XIX w.), w nazwach niemieckich. Po 1945r. wszystkie zostały spolszczone.

We wczesnym średniowieczu rozciągało się tu terytorium pruskiego plemienia Bartów, pierwszych stałych mieszkańców tej ziemi. Barcja to historyczna kraina, obejmująca swoim zasięgiem obecne tereny powiatu kętrzyńskiego. Nazwa pochodzi od jednego z jedenastu plemion pruskich Bartów. Teren Barcji terytorialnie rozciągał się między środkową rzeką Guber i Łyną a na wschód sięgając do jeziora Mamry.

Osadnictwo na terenach pruskich, przeprowadzone przez rycerzy Zakonu, przyniosło ze sobą najnowocześniejszą w ówczesnej Europie myśl organizacyjną, technologiczną, polityczno-ekonomiczną oraz wysoką technikę wojenną. Na terenie Barcji organizację i tworzenie obecnego, czytelnego do dzisiaj, układu przestrzennego Zakon rozpoczął po 1315r., kiedy nastąpił ostateczny jej podział między trzy komturstwa i część biskupią (obecnie tereny gm. Reszel). Podział ten był

konsekwencją zakrojonej na wielką skalę akcji osadniczej, rozpoczętej na tym terenie w latach 30. XIV w. Zaplanowana przez Zakon akcja osadnicza składała się z trzech etapów. W pierwszym budowano strażnice (Sątoczno, Barciany, Kętrzyn, Reszel). Następnie wokół niej lokowano tzw. dobra służebne będące bezpośrednim zapleczem strażnicy, a w trzecim etapie zakładano wsie czynszowe. Dobra służebne nadawano w lenno rycerzom pruskim, z obowiązkiem służby wojskowej na każde wezwanie Zakonu. W krajobrazie kulturowym do dzisiaj zachowały się czytelne dwa elementy pruskiego dziedzictwa. Jeden to nazwy miejscowości, które stanowią element niematerialnego dziedzictwa kulturowego Prusów. Drugi zaś, materialny, to pozostałości po grodach obronnych, których ślady widoczne są w wielu miejscach, np. Barciany, Równina Górna (gm. Korsze), Nakomiady (gm. Kętrzyn). Grody te usytuowane były na wyniesieniach i wzmocnione wałami o konstrukcji drewniano-ziemnej lub otoczone palisadą. Wiele tych grodów, z uwagi na obronne położenie, zostało adaptowanych przez rycerzy Zakonu, którzy zbudowali najpierw drewniano-ziemne strażnice, a dopiero potem murowane (np. Sątoczno, Bezląwki gdzie – jako jedyna nie tylko na terenie powiatu – zachowała się do dzisiaj). Decyzja władz zakonnych o budowie strażnic była elementem strategicznego planu w ramach wielkiego wschodniego łańcucha umocnień. Ten łańcuch strażnic na terenie dawnej Barcji ciągnął się z północy na południe, począwszy od Gierdaw przez Barciany, Kętrzyn i Bezląwki. Trzeci element stanowią cmentarzyska płaskie z okresu kultury pruskiej (np. Kosakowo, Stawnica, czy najbardziej rozpoznane w Równinie Górnej).

W nazwach zakładanych przez Zakon miejscowości, jak i wielu innych na terenie dzisiejszych Warmii i Mazur, czytelne są też pruskie formy osadnicze: „lauks” - pole osadnicze (niem. „- lack”, pol. „- ławki”) i „kaimis” - wieś (niem. „- keim”, pol. „- kajmy” lub „- kiejmy”). Rdzeń to najczęściej imię własne, zazwyczaj pierwszego właściciela lub założyciela, np. od imienia Prusa Wope/Wopelauck – Wopławki; Kelme, Kelmas/Kämlack – Kiemławki; Windyko/Windtkeim – Windykajmy; Warne/Warnikeim – Warnikajmy; czy też od pruskiego imienia Skande na polu osadniczym zwanym Skandaws założono wieś Skandawa, podobnie jak Gudenik – Gudniki; Waisnor – Wajsnory, Pomene – Pomnik. Z czasem nobilitowani przez Zakon otrzymali liczne nadania, stając się właścicielami okolicznych majątków i wsi, a od XVI w. niektórzy z Prusów otrzymali tytuł szlachecki. Jako przykład może być rodzina Packmohr, która posiadała liczne dobra na terenie dzisiejszego powiatu kętrzyńskiego, a Andreas von Packmohr był w latach 1551-1583 starostą barciańskim.

W okresie państwa zakonnego wzniesiono na terenie obecnego powiatu kętrzyńskiego ceglane, gotyckie zamki i liczne (ogółem 16 obiektów) gotyckie kościoły (np. Barciany, Kętrzyn, Reszel, Srokowo), w tym 12 w zakładanych wówczas wioskach (kościół w Garbnie, gm. Barciany został

wysadzony w powietrze w 1959r. i dzisiaj jest w stanie ruiny). Obiekty te zachowały się do naszych czasów i stanowią trwałe elementy krajobrazu kulturowego. Wymienić można zamki w Kętrzynie, czy Barcianach oraz zamek biskupi w Reszlu, a także jedyną zachowaną do dzisiaj murowaną strażnicę - adaptowaną w XVI w. na kościół - w Bezlawkach. Obecnie gotyckie kościoły znajdują się w następujących miejscowościach: po jednym w Kętrzynie i Reszlu, na terenie gminy Korsze – 6 (Gudniki, Łankiejmy, Sątoczno, Kraskowo, Tolkiny oraz Garbno, z tym że do oryginalnej wieży dobudowano w 1980r. korpus zniszczony po II wojnie światowej), na terenie gminy Barciany – 5 (Asuny, Barciany, Drogosze, Mołtajny, Winda), na terenie gminy Srokowo – 1 (Srokowo) i na terenie gminy Kętrzyn - 1 (Czerniki).

Po zakończeniu wojny 13-letniej (1454-1466) Zakon - najczęściej w zamian za zaległy żołd lub w dowód zasług w czasie tej wojny - nadawał rycerzom zaciężnym majątki, które dały początek późniejszemu szlacheckiemu majątkowi ziemskiemu (np. Tolkiny, Rodele, Wielewo, Siniec, Wopławki). Po sekularyzacji Zakonu, w okresie księstwa pruskiego, które do 1657r. było lennem królestwa polskiego, nastąpił intensywny rozwój nie tylko w sferze materialnej. Wyodrębniająca się wtedy warstwa szlachty wznosić zaczęła nowe rezydencje i zespoły dworsko-folwarczne z parkami, których na opisywanym obszarze było około 70, a do dzisiaj zachowało się 51. Stanowią obecnie najciekawsze dziedzictwo kulturowe tych terenów. Są tu małe dworki ale i duże pałace, z największym na terenie województwa, dawną barokową rezydencją rodu Donhoff w Drogoszach, czy też pałac w Nakomiadach oraz neogotyckie ruiny pałacu w Prośnie. Największą barokową perłą powiatu kętrzyńskiego jest sanktuarium maryjne w Świętej Lipce z klasztorem i kościołem, który jest jednym z 27 zabytkowych świątyń na terenie powiatu (zdecydowana większość z nich to wspomniane wyżej kościoły gotyckie).

W tamtym czasie tereny te były azylem dla wielu mieszkańców ówczesnej Europy, którzy znaleźli tu schronienie i możliwość pracy. Wymienić można osadników z Mazowsza, hugenotów z Francji, mennonitów z Holandii, a w późniejszym okresie osadników z Salzburga, czy Żydów. Pozostawili po sobie dziedzictwo, którego kustoszami są obecni mieszkańcy tej ziemi, pochodzący z różnych stron Polski, przesiedlonych na te tereny po 1945r. oraz w 1947r. ludności ukraińskiej.

Liczne epidemie zarazy oraz wojny, w tym okres napoleoński, przyczyniły się do zahamowania rozwoju nie tylko powiatu kętrzyńskiego ale i całej prowincji. Dopiero w II połowie XIX w. rozpoczął się okres rozwoju gospodarczego. Na ożywienie gospodarcze wpłynęła poprawa szlaków komunikacyjnych. Zmodernizowano dotychczasowe drogi i wytyczono sieć nowych, utwardzonych dróg z przydrożnymi alejami, których szpalery są dzisiaj charakterystycznym elementem krajobrazu całego terenu powiatu jak i Warmii i Mazur. W rozwoju dróg szczególną rolę odegrała królewska poczta, a potem okres wojen napoleońskich, choć już wcześniej rząd

pruski budował drogi w oparciu o wzorce francuskie, o czym świadczył pierwszy edykt drogowy króla Friedricha Wilhelma I z 20.08.1720r. Jednak na początku XIX w. postanowiono w Prusach przeprowadzić gruntowną modernizację dróg. Na omawianym terenie pierwszy odcinek drogi wyremontowano na trasie Barciany-Srokowo. Była to zapewne modernizacja lokalnej drogi (ze szpalerem drzew) z Barcian, które do 1818r. były siedzibą starostwa. Nasadzenia poboczy dróg wybranymi drzewami (głównie lipa, jesion, dąb) stosowano także w okresie późniejszym, w trakcie modernizacji tych dróg. W latach 70. XIX w. wykonano bite, tj. brukowane drogi z Kętrzyna do Barcian, Srokowa, Reszla. Zbudowano także linie kolejowe łączące poszczególne miejscowości z dużymi ośrodkami miejskimi. Kolej stała się czynnikiem miastotwórczym, bowiem miasta zaczęły się rozbudowywać, powstawały nowe zakłady przemysłowe, głównie o profilu rolno-spożywczym. Czynnikiem miastotwórczym były też lokacje koszar wojskowych, ale w przypadku powiatu dotyczy to tylko obecnego miasta Kętrzyn. Budowa dróg i linii kolejowych, a także kontrybucje wojenne (5 mln marek w złocie) płacone przez Francję po przegranej wojnie 1870-71 przyczyniły się do ogólnego rozwoju całej prowincji wschodniopruskiej. Większą część środków finansowych z kontrybucji rząd pruski przeznaczył - poprzez dotacje i dogodne kredyty - na rozwój rolnictwa i przetwórstwa rolno-spożywczego (w tym mleczarni w prawie każdej większej miejscowości), a także budowę obiektów użyteczności publicznej (szkoły, dworce kolejowe, urzędy).

Okres II wojny światowej pozostawił ślady w postaci licznych obiektów militarnych kryjących się na terenie powiatu (np. kwatera wojenna A. Hitlera w Gierłoży, bunkry w Martianach i Salpiku). W 1945r. żołnierze Armii Czerwonej spalili znaczne obszary zabytkowej zabudowy miast (Kętrzyn, Srokowo, Barciany), zniszczyli i rozszabrowali wiele pałaców i dworów. Na terenie całego powiatu nastąpiła całkowita wymiana ludności i zmieniono także nazwy miejscowości. Mieszkańcy, których przesiedlono tu w latach 1945-46 z centralnej i południowo-wschodniej Polski oraz z utraconych tzw. kresów wschodnich, zająć się musieli odbudową zniszczonych i rozgrabionych miejscowości. W 1947r. przesiedlono tutaj ludność ukraińską w ramach akcji „Wisła”. Niepewność istniejącego stanu politycznego i poczucie zagrożenia powodowały, że początkowo z niechęcią odnoszono się do zastanego dziedzictwa kulturowego.

Z powyższego wynika, że historyczny rozwój przestrzenny powiatu kętrzyńskiego podzielić można na trzy zasadnicze etapy, które miały znaczący wpływ na współczesny kształt. Pierwszy z nich to okres średniowiecza. Drugi to XIX wiek, który stanowił początek niezwykle istotnych zmian w rozwoju przestrzennym. Czynnikiem, które stanęły u podstaw tych zmian były m.in. budowa dróg i linii kolejowej oraz reformy agrarne. Okres I wojny światowej spowodował zastój w rozwoju powiatu. W latach 20. i 30. XX w. podjęto wiele działań zmierzających do poprawy warunków mieszkaniowych m.in. poprzez rozwój taniego budownictwa, a w rolnictwie rozpoczęto

modernizację, szczególnie w latach 30. Następny etap w rozwoju przypadł już na czasy po 1945r. W wyniku zniszczeń w okresie II wojny światowej Barciany i Srokowo straciły prawa miejskie. Natomiast osada Korsze otrzymała w 1962r. prawa miejskie, stając się najmłodszym miastem w województwie warmińsko-mazurskim.

Bogata i ciekawa historia powiatu, której świadectwem są m.in. wczesnośredniowieczne grodziska, gotyckie zamki, zabytkowe kościoły i pałace, przyczynia się do rozwoju turystyki kulturowej tego terenu.

Materiały źródłowe, jak i zachowane układy przestrzenne miejscowości pozwalają stwierdzić, że większość z nich to dawne majątki ziemskie (np. Prosna, Arklity, Drogosze, Skandawa, Wielewo, Solanka), a niektóre z nich rozparcelowane w latach 30. XX w. (np. Modgarby, Ogródki, Siniec) utworzyły wsie typu kolonijnego. Pozostałe to dawne wsie chłopskie (np. Krelikiejmy, Bobrowo, Radosze, Kraskowo, Czerniki) oraz wsie folwarczne (np. Gradowo, Wetyn). Po 1945r. prawie wszystkie dawne majątki ziemskie i folwarki przejęły państwowe gospodarstwa rolne (dalej w tekście jako skrót PGR), które w latach 1974-89 wchodziły w skład Kętrzyńskiego Zjednoczenia Rolniczo-Przemysłowego (KZR-P) „Agrokompleks” obejmującego wszystkie PGR-y powiatu kętrzyńskiego. Okres funkcjonowania KZR-P „Agrokompleks” spowodował na tym terenie znaczące zmiany w krajobrazie architektonicznym i układzie przestrzennym (np. Srokowo, które planowano przekształcić jako agro-miasto, Arklity, Drogosze, Podławki, Skierki, Barciany, gdzie wzniesiono nowe obiekty nienawiązujące do zastanego, tradycyjnego krajobrazu architektonicznego np. szkoła, ośrodek zdrowia, bloki mieszkalne przy ul. Sportowej). Po rozwiązaniu PGR-ów w 1989r. majątek przejęła Agencja Własności Rolnych Skarbu Państwa oddział terenowy w Olsztynie (od 2003r. Agencja Nieruchomości Rolnych - ANR), która sprzedała bądź, na dogodnych warunkach, wydzierżawiła różnym spółkom lub prywatnym osobom. Zachowano w ten sposób gospodarstwa rolne o dużych arealach, co przy dobrej jakości tutejszych gleb pozwala na prowadzenie gospodarki wielkotowarowej i - co najważniejsze - wydajnej. Po wejściu Polski do Unii Europejskiej gospodarstwa tego typu mają zapewnioną przyszłość.

Zachowane układy przestrzenne dawnych majątków ziemskich i folwarków pochodzą w przeważającej części z 4. ćwierci XIX w. i 1. ćwierci XX w., kiedy to wzniesiono większość kluczowych budynków inwentarskich, gospodarczych oraz kolonie mieszkalne robotników folwarcznych. Pozostałe obiekty wzniesiono po 1945r., głównie w latach 70. Pojawiły się wtedy obiekty betonowe wzniesione z tzw. wielkiej płyty, kryte płaskim dachem, co zniszczyło ukształtowany przez stulecia krajobraz architektoniczny. Na opisywanym terenie brak jest elementów wcześniejszych założeń poza parkami i dworami. Na temat kształtowania układów przestrzennych sprzed II połowy XIX w. brak jest pewnych informacji. Można przypuszczać, że

pierwotne układy stały na miejscu obecnych. Tak więc obecnie zabudowę w większości miejscowości na terenie powiatu kętrzyńskiego tworzą budynki związane w przeszłości z zespołami dworsko-folwarcznymi lub folwarcznymi i ewentualnie indywidualnymi gospodarstwami rolnymi powstałymi po parcelacji w latach 30. (np. Modgarby, Ogródki, Jankowice). Takie zespoły składały się z dwóch (w przypadku zespołów folwarcznych) lub trzech (zespoły dworsko-folwarczne) funkcjonalnych, wyodrębnionych części:

- rezydencjonalnej z domem właściciela - najczęściej dworem (pałacem), parkiem i akwenem (staw lub ciek wodny),
- gospodarczej z podwórzem folwarcznym na planie prostokąta i zabudową pomocniczą (stajnie, stodoły, chlewnie, obory, spichlerze, kuźnie),
- kolonii mieszkalnej robotników folwarcznych składającej się z 2-, 3-, 4- (tzw. czworaki) i 6-rodzinnych domów mieszkalnych oraz przydomowych budynków gospodarczych.

Zabudowę uzupełniają obiekty państwowych lub indywidualnych gospodarstw rolnych, wzniesione po 1945r.

Wsie chłopskie założone w XIV i XV w. posiadają charakterystyczny dla tego okresu typ osadniczy; są to ulicówki o zabudowie rozciągającej się po obu stronach drogi. Obecnie ten typ osadniczy uzupełniony jest zabudową kolonijną powstałą w wyniku reform agrarnych przeprowadzonych na całym ówczesnym terenie Prus Wschodnich w latach 1821-65, kiedy zniknęła gospodarka trójpolowa i nastąpiła komasacja i separacja gruntów rolnych, powodując tym samym przeniesienie i budowę nowych zagród poza wsią. Wtedy też powstawały nowe folwarki (np. Gradowo, Sątoczek, Wetyn) obok założonych wcześniej (XVII-XVIII w.), czy też gospodarstwa na kolonii wsi rolniczych (np. Pieckowo, Nowa Różanka).

Poniżej wybrane miejscowości z rejestrowymi obiektami zabytkowymi, jako przykłady zachowanego na terenie powiatu dziedzictwa kulturowego:

Arklity (do 1945r. Arklitten) – ruiny barokowego pałacu z końca XVIII w.

Asuny (do 1945r. Assaunen) – około 1406r. zbudowano kościół parafialny. W XIX w. po pożarze obiekt został znacznie przebudowany. Od 1947r. (oficjalnie od 1956r.) kościół greckokatolicki adaptowany jako pierwszy na terenach Warmii i Mazur przez Ukraińców na swoją świątynię po ich przesiedleniu w ramach akcji „Wisła”.

Banaszki (do 1945r. Bannaskeim) – dwór z pocz. XX w. stylizowany na podmiejska willę.

Barciany (do 1945r. Barten) – zamek krzyżacki z XIV w., rozbudowany w XVI w. Przy murze płd. w jego wschodniej części wzniesiono XVIII w. budynek dla potrzeb administracji domeny państwowej. Po 1945r. – biura i magazyny PGR. Ostatni remont w 1965r. częściowo w połowie lat 80. XX w. Od 2000r. własność prywatna. Gotycki kościół parafialny, położony przy dawnym

Rynku Garncarskim, pochodzi z poł. XIV w. z czasu budowy zamku. Podczas orkanu w 1695r. wieża kościoła została zniszczona, a odbudowano ją dopiero w 1804r. po dokonanej wcześniej w poł. XVIII w. przebudowie kościoła. Barokowy ołtarz z 1643r. W 1751r. wzniesiono chór muzyczny, a Adam Gottlieb Casparini z Królewca wykonał organy (jedyne zachowane do dzisiaj oryginalne części). Na pobliskim cmentarzu zabytkowa kaplica z 1834r. i 2 pomniki poległych mieszkańców Barcian w wojnach 1870/71 i 1914-18. Po lewej stronie od głównego wejścia na cmentarz stoi pomnik poległych w czasie wojny prusko-francuskiej w latach 1870/71, odsłonięty w 1911r. Po prawej stronie od wejścia na cmentarz stoi pomnik poległych mieszkańców na wszystkich frontach I wojny światowej, odsłonięty 3.08.1924r.

Bezławki (do 1945r. Bäslack) – na urwistym wzniesieniu zbudowano w II poł. XIV w. murowaną strażnicę obronną (jedyna zachowana do dzisiaj) z zachowanym do dzisiaj murem obronnym z polnych kamieni. Po 1590r. strażnicę przebudowano na kościół, a majdan adaptowano na cmentarz (zachowane do dzisiaj nieliczne groby). Wieża z 1730r.

Brzeźnica (do 1945r. Birkenfeld) – majątek ziemski, który do 1824r. należał do wielkiego klucza dóbr hrabiego von Schlieben (jako folwark pomocniczy). Budowa obecnego założenia nastąpiła po zakupie majątku przez rodzinę Totenhoefer (1824r.). Dobra jeszcze dziś stanowią przykład komponowania krajobrazu ukształtowanego w poł. XIX w. według panujących tendencji, nawiązujących do wzorów angielskich. Dwór zniszczony w 1914r. odbudowany wg pierwotnego. W parku zachował się cenny zróżnicowany starodrzew z okazem samotnej sosny wejmutki. Ponad 100-letnie aleje i szpalery grabowe i układem stawów. Obecnie własność prywatna. Liczne stanowiska bocianów.

Czerniki (do 1945r. Schwarstein) – gotycki kościół z XIV w.

Drogosze (do 1945r. Dönhoffstadt) – barokowy pałac, którego budowę zlecił Bogusław Dönhoff (lata 1710-1714) dla Johna von Collas według projektu Jeana de Bodta. Przebudowy w XVIII i XIX w. Zachowane zabudowania folwarczne i park krajobrazowy. Kościół z k. XIV w. (przebudowany w k. XVI w.), do którego dostawiono w 1742r. kaplicę grobową rodziny Dönhoff (zasłużony dla Polski ród pruski przybyły w XIII w. z Westfalii, np. Anna Dönhof była matką polskiego króla Stanisława Leszczyńskiego).

Gudniki (do 1945r. Gudnick) – gotycki kościół murowany z XIV/XV w, zaś wnętrze z okresu baroku. Na ścianie południowej stoi płyta nagrobna z 1647r. Johana Bernarda Varnhagena, lekarza królowej Krystyny, żony króla szwedzkiego. Przed kościołem kamienny obelisk poświęcony mieszkańcom wsi poległym w I wojnie św. Na cmentarzu późnobarokowa kaplica grobowa z k. XVIII w. rodziny von Groeben.

Jęglawki (do 1945r. Jäglack) – pałac rodziny Siegfried z 1848r. - naśladownictwo angielskiego późnego gotyku i włoskich willi podmiejskich („villa suburbana”). Zachowany park krajobrazowy. W odnowionym w 2015r. pałacu, który jest własnością prywatną, mieści się obecnie muzeum rybołówstwa.

Kałki (do 1945r. Sechserben) – podobnie jak Brzeźnica, od 1824r. w rękach rodziny Totenhoefer, który założyli tu hodowlę koni sportowych (jeden z nich zdobył zespołowo złoty medal na olimpiadzie w Berlinie w 1936r.). Dwór o cechach neobarokowych, zachowany układ folwarczny i zaniedbany park z starodrzewem. Obecnie własność prywatna.

Kanał Mazurski - zaplanowany jako sztuczne połączenie mazurskiej sieci dróg wodnych z Królewcem. Budowla z oryginalnymi rozwiązaniami technicznymi, wkomponowana w środowisko naturalne. Jego budowę rozpoczęto w 1911r., prace przerwał wybuch wojny w 1914r. Zostały one wznowione w 1934r. i ostatecznie przerwane w 1942r. (łączna długość kanału wynosi 51 km, z czego na terenie Polski 22 km, a różnica poziomów wód pomiędzy jeziorem Mamry i rzeką Łyną wynosi 111,2 m). Na kanale znajduje się 10 śluz i 2 jazy o ręcznym napędzie mechanizmów, z czego na terenie powiatu jaz znajdują się w Leśniewie, a śluzy w Leśniewie Górnym, Leśniewie Dolnym i Bajorach Małych (nieukończona).

Kętrzyn (do 1945r. Rastenburg) – gotycki kościół św. Jerzego jako przykład sakralnej architektury obronnej. Swoją dzisiejszą formę i wysokiej klasy sklepienia kryształowe kościół uzyskał w 1515r. We wnętrzu najciekawsze zabytki ruchome, to: ambona z 1594r. w stylu niderlandzkiego manieryzmu; neogotycki ołtarz z obrazem „Ukrzyżowanie” z 1869r.

Inne zabytki Kętrzyna to:

- zamek wybudowany przed 1374r., siedziba urzędnika krzyżackiego (prokuratora - niem. Pflieger), a po 1525r. książęcego starosty; liczne przebudowy w XVI-XIX w.; spalony w 1945r. i odbudowany w 1967r., obecnie siedziba muzeum i biblioteki miejskiej;
- ewangelicko-augsburski kościół św. Jana (określany dawniej jako „kościół polski”) - pierwotnie kaplica cmentarna, następnie kościół i siedziba szkoły założonej w 1546r. przez księcia Albrechta;
- neogotycki kościół św. Katarzyny wybudowany w 1896r. wg projektu F. Heitmanna;
- neogotycki ratusz wybudowany w 1886r. według projektu Karla Hoffmanna z Berlina (pierwszy znajdował się na terenie Starego Miasta, rozebrany w 1781r.);
- budynek starostwa wybudowany w 1895r. do dzisiaj pełniący tę samą funkcję;
- budynek Liceum Ogólnokształcącego im. Wojciecha Kętrzyńskiego z 1907r., pierwotnie siedziba męskiego Gimnazjum Księcia Albrechta;
- budynek łoży masonskiej „Zu den 3 Thoren des Tempels” wybudowany w 1864r.; obecnie siedziba Stowarzyszenia im. Arno Holza dla Porozumienia Polsko-Niemieckiego.

Korsze (do 1945r. Korschen) – miasto od 1962r., najmłodsze na Warmii i Mazurach. Pierwsze wzmianki w 1448r. jako majątek rycerski, później wieś szlachecka. Rozwój po 1871r. z chwilą oddania dwóch linii kolejowych, które krzyżowały się w Korszach (Berlin-Toruń-Olsztyn-Korsze-Wystruć oraz Królewiec-Korsze-Elk-Prostki). W zespole dworca zachowane trzy zabytkowe wieże wodociągowe.

Kosakowo (do 1945r. Marienthal) – granitowa chrzcielnica i dzwon z XVI w. osadzony w zabytkowej drewnianej wieży, która stała przy rozebranym w XVIII w kościele, na miejscu którego wybudowano w XIX w. szkołę (ob. budynek mieszkalny).

Kraskowo (do 1945r. Schönfliess) – gotycki kościół z połowy XV w. Wyposażenie barokowe: ołtarz z 1645r., ambona z 1648r. oraz dzwon mosiężny z 1622r.

Łęczany (do 1945r. Lossainen) – neobarokowy pałac wybudowany ok. 1910r. przez kontradmirała Reinholda von Fischera. Po 1945r. przejęty przez Akademię Rolniczą w Olsztynie, obecnie Uniwersytet Warmińsko-Mazurski. Zachowany zespół folwarczny oraz park krajobrazowy.

Łankiejmy (do 1945r. Langheim) – kościół gotycki wybudowany w latach 1357-1400. Zachowane ślady grodziska pruskiego.

Mołtajny (do 1945r. Molteinen) – gotycki kościół z XV w, odnowiony kilka lat temu. Wnętrze utrzymane w stylu rokoko, organy i ołtarz z 1782r. Na przykościelnym cmentarzu nagrobek właścicieli pobliskich Arklit, Albrechta i Henrietty Egloffstein w formie postumentu z płaskorzeźbami o przedstawieniach alegorycznych zwieńczonych wazonem z XVIII w. (obecnie płaskorzeźby rozbite). Na jez. Arklickim sztuczna wyspa - osada nawodna z IV-II w. przed Chrystusem.

Nakomiady (do 1945r. Eichmedein) – pałac barokowy z 1653r. przebudowany w 1705r. (projekt Józefa Pioli) i w 1905r. Zachowany park krajobrazowy z kaplicą. We wsi kościół z XVI w., przy którym stoi pamiątkowy kamień poświęcony poległym mieszkańcom wsi podczas I wojny światowej.

Pieckowo (do 1945r. Pötschendorf) – budynek typowej szkoły wiejskiej wzniesiony ok. 1909r. obecnie adaptowany na mieszkania.

Parys (do 1945r. Paaris) – gotycki kościół zbudowany w latach 1370-1380, gruntownie odnowiony w 1599r. nadając mu ornamentykę barokową. Kolejnej przebudowy dokonano w 1703r. (fasada wschodnia).

Prosna (do 1945r. Prassen) – latach 1610-1620 wybudowano barokowy pałac, rozbudowany w 1667r. przez Józefa Narońskiego, polskiego inżyniera i kartografa. W latach 1870-1875 pałac gruntownie przebudowano w stylu neogotyku angielskiego z charakterystyczną architekturą

wieżyczek. Obecnie w stanie trwałej ruiny. W otoczeniu pałacu założony na XVII/XIX park krajobrazowy (z okazałymi dębami), przez który przepływa rzeka Guber.

Reszel (do 1945r. Rössel) – miasto po pożarze w 1806r. odbudowane z zachowaniem dawnych działek i ulic. Jedyna w powiecie miejscowość z doskonale zachowanym czytelnym układem zabudowy sięgającym średniowiecza. Zamek z I poł. XIV w., rozbudowany w XVI w. Po 1807r. przebudowany na kościół i szkołę. Zachowane obwodowe mury obronne. Kościół św. Piotra i Pawła z II poł. XIV w. Wyposażenie z I poł. XIX w. wykonane po zniszczeniach w wyniku pożaru miasta w 1806r. Późnobarokowy kościół Krzyża Świętego z 1800r. (obecnie cerkiew greckokatolicka). Zachowane w dużych partiach miejskie mury obronne. Nad rzeką (Cyna/Sajna) przepływającą przez Reszel unikalny, ceglany most.

Rodele (do 1945r. Rodehlen) – pałac wybudowany w latach 1859-61.

Satoczn (do 1945r. Leunenburg) – gotycki kościół z II poł. XIV w., kilkakrotnie rozbudowany. Wyposażenie w większości z I poł. XIX w. z ołtarzem typu ambonowego, organy z 1745r., z królewieckiego warsztatu A.G. Caspariniego. Do korpusu kościoła dostawiono w XVIII w. kaplicę grobową rodziny Eulenburg.

Srokowo (do 1945r. Drengfurt) – gotycki kościół z pocz. XV w., wieża z II poł. XV w. Ratusz barokowy z 1775r. z wieżyczką z 1817r. Na pobliskiej Diablej Górze ruiny wieży widokowej, tzw. wieży Bismarcka (1902r.).

Święta Lipka (do 1945r. Heiligelinde) – na miejscu kaplicy (1619r.), z inicjatywy jezuitów, wybudowano bazylikę barokową (1687-1693) otoczoną krużgankami z kaplicami (1694-1708) oraz dom zakonny (1698r.). Bogaty barokowy wystrój wnętrza bazyliki - ołtarze i polichromie. Organy z królewieckiego warsztatu J.J. Mosengele (1721r.) z ruchomymi figurami. Co roku latem odbywają się tu Świętolipskie Koncerty Organowe. Sanktuarium maryjne, określane mianem „perły baroku na Mazurach”, jest najbardziej znaną – nie tylko w Polsce – miejscowością z terenu powiatu.

Tołkiny (do 1945r. Tolksdorf) – gotycki kościół XIV/XV wieku na wzgórzu o charakterze obronnym. Wokół cmentarz z zachowanym grobowcem rodziny von Borcke z XIX wieku, właścicieli majątku ziemskiego (kilka lat temu odnowiony staraniem członków Towarzystwa Miłośników Ziemi Kętrzyńskiej im. Zofii Licharewej).

Winda (do 1945r. Wenden) – gotycki kościół z I poł. XV w. Wieżę kościoła zniszczył orkan 17.01.1818r., w 1830r. wybudowano nową, stojącą do dzisiaj. Zachowany rokokowy wystrój wnętrza, ołtarz i prospekt organowy.

Wopławki (do 1945r. Woplauken) – w latach 1745 - 1945. dobra w rękach rodziny barona von Schmidtseck, którzy wybudowali rodową kaplicę grobową na Górze Kaplicznej nieopodal drogi do Karolewa (zniszczona w 1983r.). Pałac w stylu klasycystycznym, z poł. XIX w. Zachowana

większość zabudowań folwarcznych (spichlerz z 1850r.) i park krajobrazowy. Worplawki (do 1945r. Worplack) – dwór z k. XIX w., rozbudowany w 1920r. (ob, mieszkania).

Art. 7 Ustawy definiuje następujące formy ochrony zabytków:

„1) wpis do rejestru zabytków;

1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;

2) uznanie za pomnik historii;

3) utworzenie parku kulturowego;

4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (...)”.

ad 1) Wg stanu na sierpień 2022r. (wykaz z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie) w rejestrze zabytków nieruchomości powiatu kętrzyńskiego jest 417 decyzji o wpisaniu do rejestru zabytków. I tak w gm. Barciany są wpisane 37 obiektów (w tym 7 stanowisk archeologicznych), w gm. Kętrzyn – 60 obiektów (w tym 11 stanowisk), w gm. Korsze – 52 obiektów (w tym 7 stanowisk), w gm. Reszel – 104 obiektów (w tym 3 stanowiska), w gm. Srokowo – 63 obiektów (w tym 4 stanowiska) oraz w mieście Kętrzyn – 101 obiektów (w tym 1 stanowisko archeologiczne). Kilka obiektów nie istnieje (np. kaplica św. Ducha w Kętrzynie, podcieniowa chałupa w Nowej Różance, czy dwa obiekty w Srokowie), a kilka jest w stanie ruiny (np. pałac w Arklitach, pozostałości stajni z ujeżdżalnią w Drogoszach, pałac w Silginach, karczma w Skandawie, pałac w Wielewie) i wskazane jest zachęcić właścicieli tych obiektów do podjęcia prac remontowych (art. 5 i 36 Ustawy).

Gminne ewidencje zabytków, które prowadzi wójt/burmistrz w formie zbioru kart adresowych zabytków, stanowią zarówno zabytki wpisane, jak i nie wpisane do rejestru zabytków (art. 22). Poniżej przedstawiony został stan opracowania Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ) oraz Programu Opieki nad Zabytkami (POnZ) dla gmin powiatu kętrzyńskiego (stan na sierpień 2022r.). Cztery gminy powiatu kętrzyńskiego posiadają zweryfikowaną i uzgodnioną z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków (WUOZ) w Olsztynie Gminną Ewidencję Zabytków. Są to gminy: Barciany, Reszel, Srokowo i miasto Kętrzyn, które na podstawie GEZ mają opracowane i uzgodnione z WUOZ Programy Opieki nad Zabytkami. Pozostałe gminy posiadają jedynie wykazy obiektów do wykonania GEZ, przekazanych przez WUOZ do weryfikacji i uzgodnień z WUOZ w Olsztynie:

1. Gmina Barciany: POnZ – tak (uchwała Nr XXVI/189/2020 Rady Gminy Barciany z dnia 24 września 2020r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Barciany na lata 2020-2023”); GEZ – tak (wprowadzony Zarządzeniem Nr 102/2014 Wójta Gminy Barciany z dnia 16 grudnia 2014r.);

2. Gmina Kętrzyn: POnZ – tak (brak opinii WKZ i uchwały Rady Gminy), GEZ – wykaz obiektów do wykonania GEZ, zweryfikowany przez pracowników Urzędu Gminy Kętrzyn (ale nie uzgodniony z WUOZ) wprowadzony Zarządzeniem Nr 18/2013 Wójta Gminy Kętrzyn z dnia 8 maja 2013r.;
3. Miasto Kętrzyn: POnZ – tak (uchwała Nr XLV/327/2021 Rady Miejskiej w Kętrzynie z dnia 25 listopada 2021r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Kętrzyn na lata 2022-2025”), GEZ – tak (wprowadzony Zarządzeniem Nr 290/2021 Burmistrza Miasta Kętrzyn z dnia 24 września 2021r.);
4. Gmina Korsze: POnZ – nie, GEZ – nie;
5. Gmina Reszel: POnZ – tak (uchwała Nr III/39/2018 Rady Miejskiej w Reszlu z dnia 18 grudnia 2018r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2018-2021”), GEZ – tak (wprowadzony Zarządzeniem Nr 79/2014 Burmistrza Reszla z dnia 18 lipca 2014r.);
6. Gmina Srokowo: POnZ – tak (uchwała Nr XX/113/2020 Rady Gminy Srokowo z dnia 28 maja 2020r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Srokowo na lata 2020-2024”), GEZ – tak (wprowadzony Zarządzeniem Nr 82/14 Wójta Gminy Srokowo z dnia 14 listopada 2014r.).

Ad. 2 (uznanie za pomnik historii) - terminem tym określa się zabytek o znaczeniu ponadregionalnym, dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, posiadający znaczenie dla dziedzictwa kulturowego Polski. Zabytek zostaje uznany za pomnik historii w drodze rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego. Pomniki historii ustanawiane są od 1994r. Na terenie powiatu kętrzyńskiego jest jeden pomnik historii „Święta Lipka – sanktuarium pielgrzymkowe”.

Ad. 3 (utworzenie parku kulturowego) - park kulturowy tworzy gmina na podstawie uchwały rady gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Park kulturowy tworzy się w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. **Ustawa** formułuje zasady tworzenia parku kulturowego. Na terenie powiatu kętrzyńskiego żadna gmina nie utworzyła do tej pory parku kulturowego.

Ad. 4 (ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego) - ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego dotyczą w szczególności zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia, innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz parków kulturowych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się również, w zależności od potrzeb, strefy

ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

II. 1. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Poniższy wykaz przedstawia grupy najważniejszych i najcenniejszych zabytków i zespołów zabytkowych z terenu powiatu kętrzyńskiego. Są to:

1. Barokowy zespół klasztorny w Świętej Lipce (Pomnik Historii).
2. Gotyckie kościoły - z wyposażeniem barokowym i rokokowym (ołtarze, ambony, prospekty organowe, chrzcielnice, ławy kolatorskie, rzeźby, obrazy oraz elementy dekoracyjne wewnątrz) - w Barcianach, Drogoszach, Mołtajnach, Windzie, Gudnikach,, Kraskowie, Łankiejmach, Parysie, Sątocznie oraz w Srokowie, Kętrzynie, Reszlu, Garbnie (ale tylko wieża, korpus odbudowany w 1980r.).
3. Gotyckie zamki w Barcianach, Kętrzynie i Reszlu;
4. Zespoły pałacowo-parkowe m.in. w Drogoszach, Łęzanach , Nakomiadach, Jegławkach.
5. Założenia dworsko-parkowe m.in. w Brzeźnicy, Gierłozy, Muławkach, Rodelach.
6. Zespoły dworsko-folwarczne m.in. w Warnikajmach, Sławkowie, Sińcu, Kalkach.
7. Parki krajobrazowe w Arklitach, Silginach, Skandawie, Świętym Kamieniu, Wielewie.
8. Cmentarze wojenne w Kętrzynie, Parczu, Górkach, Kalkach i Skandławkach (dwa cmentarze).
9. Cmentarze rodowe, m.in. w Godzikowie (zachowany w oryginalnym kształcie cmentarz rodowy, na który wiodzie aleja dębowa zasadzona w 1905r., właściciele majątku w Nakomiadach, rodziny Redecker), Osewie (rodziny von Queiss, w tym zachowany nagrobek starosty i jego żony), Skandławkach (rodziny Siegfried) oraz wiejskie, np. w Sińcu (z wydzieloną częścią rodową), Koczarkach, Martianach, Nowej Różance, Silcu (dwa cmentarze), Starej Różance (dwa cmentarze), Gudnikach (z kaplicą rodową), Kraskowie, Podławkach, Szczeciniaku, Pilcu.

Zabytki archeologiczne

Analizując zasoby archeologiczne powiatu oparto się przede wszystkim na wynikach badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) przekazanych poszczególnym gminom przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków (WUOZ) w Olsztynie w formie spisu stanowisk na poszczególnych obszarach AZP w układzie chronologiczno-funkcjonalnym wraz z mapami, na których zaznaczono lokalizacje i zasięgi stanowisk archeologicznych przy wykorzystaniu systemu określonych znaków graficznych.

Na terenie powiatu kętrzyńskiego jest ogółem kilkaset stanowisk archeologicznych, w tym kilkadziesiąt archiwalnych. Teren ten cechuje znaczne nasycenie stanowiskami archeologicznymi, bądź też pojedynczymi śladami świadczącymi o działalności człowieka na tym terenie na przestrzeni dziejów. Zarejestrowane stanowiska i ślady osadnicze prezentują szerokie spektrum chronologiczne poczynając od mezolitu/neolitu, aż po późne średniowiecze i czasy nowożytności potwierdzając ciągłość osadniczą na terenie powiatu kętrzyńskiego. Zweryfikowane stanowiska archeologiczne w Gminnej Ewidencji Zabytków mają Gminy: Barciany, Reszel i Srokowo. Stanowiska archeologiczne w gminach Kętrzyn i Korsze wymagają weryfikacji.

Dotychczasowy stan badań archeologicznych na terenie powiatu nie pozwala na określenie pełnej historii osadnictwa w pradziejach. Jedynie na podstawie odkryć przypadkowych i badań powierzchniowych w ramach programu AZP oraz wyników nielicznych badań wykopaliskowych, można określić pewien zarys pierwotnego osadnictwa na obszarze obecnego powiatu. Najstarsze jego ślady pochodzą z epoki neolitu, czyli młodszej epoki kamienia (ok. 4000-1500 lat p.n.e.). Należą do nich np. kamienne siekierki znajdujące się w wielu miejscowościach oraz kurhany. Ludność, która zamieszkiwała te tereny, należała do tzw. kultury amfor kulistych, typowej dla neolitu. Przełom gospodarczy związany z przejściem od gospodarki przyswajalnej do wytwórczej polegający na nabyciu przez ludzi umiejętności uprawy roli i hodowli zwierząt nastąpił prawdopodobnie na początku IV i III tysiąclecia p.n.e. Na początku wczesnej epoki żelaza (od 700 p.n.e. do poł. XIII w.) grupy ludności często zakładały tu swoje osiedla. Wskutek upowszechnienia się żelaza jako materiału do produkcji narzędzi gospodarka we wszystkich jej dziedzinach staje się bardziej efektywna. Świadczą o tym znaleziska z wykopalisk archeologicznych w Równinie Dolnej (gm. Korsze). Jest to obecnie jedyne, dobrze rozpoznane, wielokulturowe cmentarzysko ciałopalne, które dostarczyło unikatowego zespołu zabytków kultury materialnej ludności pruskiej. Badania tego cmentarzyska w latach 1995-2004, gdzie odkryto ponad 350 grobów ludzkich, pozwoliły zgromadzić wyjątkowo bogaty zespół zabytków ceramicznych, szklanych i metalowych. Wyjątkowo bogate były pochówki z I-IV w. Zmarłych palono na stosach, a ich szczątki chowano w wykopanych w ziemi jamach lub wkładano do popielnic. Do grobów składano naczynia o różnych kształtach, w tym liczne naczynia miniaturowe czy też unikaty, jak np. misę na trzech nóżkach. Odkryto też wielkie bogactwo drobnych przedmiotów, jak pierścionki, zapinki, monety, szklane naczynia czy paciorki pochodzące z południa Europy. W jednym z grobów znaleziono fragmenty pucharka szklanego, który wykonany został w III-IV w., czyli w okresie cesarstwa rzymskiego. Odkryto ślady osady neolitycznej oraz znaleziska (naczynie ceramiczne i kamienną siekierkę) pochodzące z grobowca sprzed 4000 lat, a więc także z okresu neolitu. Zatem cmentarzysko w Równinie Dolnej było miejscem pochówków przez prawie 6000 lat, bowiem najmłodsze groby

datowane są na II poł. XIV w. Zmarli byli grzebani już według chrześcijańskiego obrzędu, lecz zachowano jeszcze bogactwo darów grobowych, charakterystycznych dla czasów pogańskich. Jednak wyjątkową rangę temu cmentarzysku nadają pochówki koni. Jest to największe w Polsce i jedno z większych w Europie cmentarzysk końskich. W ciągu dziesięciu sezonów wykopaliskowych na terenie cmentarzyska odsłonięto ponad 70 pochówków końskich, które miały charakter kultowy i związane były z wierzeniami. Są to zazwyczaj pojedyncze pochówki, gdzie konie miały głowę skierowaną w kierunku południowym. Ciekawym odkryciem były podwójne pochówki końskie. Rytualne pochówki tych zwierząt to szczególna forma obrzędu pogrzebowego starożytnych Bałtów, a więc i Prusów, pierwszych stałych mieszkańców terenów obecnego powiatu kętrzyńskiego. Konie były zazwyczaj wprowadzane do wykopanej jamy żywcem. Świadczą o tym układy szkieletów. Analizy wykazywały, że wybierano młode, silne osobniki. Można przypuszczać, że zwierzęta specjalnie przygotowywano do ceremonii (np. odurzano), aby przebieg uroczystości pogrzebowych był mniej drastyczny. Różne źródła etnograficzne podają, że tego rodzaju środki często wykorzystywano w praktykach szamańskich towarzyszących obrzędowi pogrzebowemu. Na wyposażenie grobu składał się cenny rząd koński, z którego pozostały elementy uprzęży: wędzidła, ozdoby rzemieni, uzdy. Okoliczna ludność mieszkała w niewielkich osadach o charakterze otwartym, obok których wzniesiono (1,5 km na wschód od cmentarzyska) gród obronny Wallewona. Był to wg C. Beckerna najważniejszy gród Bartów, którego ślady - w postaci wyniesienia - widoczne są do dzisiaj przy rzece Guber.

Najwięcej stanowisk archeologicznych na terenie powiatu pochodzi z okresu średniowiecza (np. grodzisko w Mołtajnach, cmentarzysko w Garbnie, które wpisane są do rejestru zabytków). Są dwa stanowiska archeologiczne, które mogą być promowane. Jedno - opisane powyżej - w Równinie Dolnej, drugie w Sątocznie. Które może stanowić w przyszłości atrakcję turystyczną. Jak wyżej wspomniano Równina Dolna jest stanowiskiem wielokulturowym; mamy tu bowiem do czynienia ze śladami działalności człowieka na tym terenie od neolitu aż po wczesne średniowiecze. Mało jest w naszym regionie miejsc, gdzie w jednym miejscu prześledzić możemy 6000 lat historii „na żywo”. Tak duża złożoność kulturowa stawia to stanowisko w rzędzie najciekawszych nie tylko w regionie, ale i kraju. Natomiast Sątoczno to stanowisko archeologiczne będące pozostałością murowanej strażnicy z okresu państwa zakonnego, namierzonej metodą elektrooporową i odsłoniętej w 2002r. z zespołem podgrodzia. Strażnica wraz z pobliskim gródkiem stożkowym stanowi ciekawy kompleks o dużej wartości zabytkowej. W przyszłości, jeśli możliwości finansowe pozwolą, to strażnica z założeniem w Sątocznie mogłaby być zrekonstruowana w formie częściowo zachowanej trwałej ruiny i stanowić wspaniałą atrakcję turystyczną jako „mały Biskupin”. Oba stanowiska są obiektami niezwyklej wagi naukowej,

historycznej i kulturowej; stanowią one dziedzictwo kulturowe tej ziemi i jako takie powinny być udostępnione do zwiedzania. W przypadku ewentualnego przedsięwzięcia w tym zakresie należy oczywiście uwzględnić zapisy art. 31 i 32 Ustawy.

II. 2. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

Analiza SWOT ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu kętrzyńskiego.

Mocne strony:

- atrakcyjne położenie powiatu, wysokie walory i atrakcyjność środowiska oraz krajobrazu kulturowego dla gospodarki i mieszkańców,
- duża ilość obiektów zabytkowych,
- różnorodność obiektów zabytkowych i miejsc o walorach historycznych stanowiących bogate źródło dziedzictwa kulturowego, m.in. architektura gotyku ceglanego (zamki, kościoły), dziedzictwo wiejskie (pałace i dwory), barokowe sanktuarium w Świętej Lipce (miejsce pielgrzymek),
- rosnące zainteresowanie właścicieli zabytków ich rewaloryzacją,
- dobre rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu,
- promocja zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu,
- wysoka wartość zachowanego dziedzictwa kulturowego,
- uwzględnienie w dokumentach programowych gmin i powiatu kwestii ochrony dziedzictwa kulturowego,
- popularyzacja historii i dziedzictwa kulturowego przez władze samorządowe oraz organizacje pozarządowe,
- oznakowanie i promocja szlaków turystycznych o znaczeniu regionalnym, w oparciu zasoby dziedzictwa kulturowego regionu (szlak rowerowy Green Velo, Warmińsko-Mazurski Szlak Bociani).

Słabe strony:

- zły stan zachowania części zabytków i postępująca degradacja krajobrazu kulturowego,
- słaba świadomość społeczna potrzeby utrzymania zabytków i ich wartości dla dziedzictwa kulturalnego,
- niezadawalająca edukacja społeczna dotycząca dziedzictwa i wartości kulturowych powiatu,
- brak zintegrowanej w skali powiatu polityki ochrony zabytków,

- niski poziom edukacji w szkołach w dziedzinie historii, potencjałów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu,
- duże koszty rewaloryzacji zabytków,
- niedostateczne środki finansowe na działania konserwacyjne, rewaloryzacyjne przy obiektach zabytkowych,
- brak właściwej polityki państwa w latach powojennych w zakresie ochrony zabytków,
- zniekształcanie zespołów zabudowy miejskiej i wiejskiej w obrębie przestrzeni historycznych, poprzez wprowadzanie obiektów nie uwzględniających kontekstu zabytkowego (styl i forma architektoniczna, materiały budowlane, gabaryty itp.).

Szanse dla ochrony zabytków:

- wzrost zainteresowania władz samorządowych oraz właścicieli obiektów zabytkowych ich ochroną i rewaloryzacją,
- rozwój turystyki i agroturystyki z wykorzystaniem obiektów zabytkowych,
- możliwość pozyskiwania środków do prac konserwatorskich i remontowych obiektów zabytkowych pochodzących z budżetu państwa, samorządów, Unii Europejskiej,
- szersze uwzględnianie potrzeb ochrony zabytków w dokumentach programowych powiatu i gmin wchodzących w skład powiatu kętrzyńskiego,
- promowanie krajobrazu kulturowego powiatu i historii zabytków,
- postępująca poprawa sieci komunikacyjnej na terenie powiatu,
- rozwój inicjatyw lokalnych i aktywności organizacji pozarządowych w zakresie opieki nad zabytkami.

Zagrożenia dla ochrony zabytków:

- pogarszający się stan techniczny części zabytków i postępująca dewastacja dziedzictwa kulturowego,
- brak spójnych działań jednostek samorządowych powiatu,
- zbyt małe środki na skuteczną ochronę i zabezpieczenie zabytków,
- podejmowanie działań konserwacyjnych, rewitalizacyjnych niegodnie ze sztuką, zagrażających wartościom zabytkowym obiektów,
- zwiększający się wpływ zunifikowanej kultury masowej,
- niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków.

III. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Zachowane dziedzictwo kulturowe powiatu kętrzyńskiego akcentuje program ochrony zabytkowych obiektów sakralnych, zespołów dworsko-parkowych, ochrony dziedzictwa wiejskiego, alei przydrożnych i cmentarzy.

Opieka nad barokowym sanktuarium pielgrzymkowym w Świętej Lipce (Pomnik Historii). Barokowe sanktuarium pielgrzymkowe jest najbardziej znanym - nie tylko w Polsce - miejscem i charakterystycznym elementem pejzażu sakralnego powiatu kętrzyńskiego. Założenie to, tj. kościół otoczony krążankami z narożnymi kaplicami, kompozycyjnie powiązany z otaczającym krajobrazem. stanowi przykład architektury i wystroju o wysokiej randze artystycznej oraz wybitnym znaczeniu historycznym. Konieczne jest wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów.

Opieka nad gotycką architekturą sakralną. Gotyckie kościoły są wyjątkowym w skali województwa, jak i kraju przykładem kompleksowo zachowanej architektury średniowiecznej, wyróżniającej się poziomem artystycznym oraz zachowaniem autentycznej substancji zabytkowej. Są jednym z najważniejszych wyróżników powiatu kętrzyńskiego. Stąd konieczność wspomagania działań przy konserwacji i restauracji tych obiektów.

Opieka nad zabytkowymi zespołami dworsko-parkowymi. Na terenie powiatu występuje duża ilość (ok. 100) dawnych majątków ziemskich obejmujących siedziby mieszkalne (pałac, dwór), założenie parkowe, folwark (często z wsią folwarczną) oraz kolonię mieszkalną. W szczególnych przypadkach były one świadomie komponowane w obrębie całych, wielohektarowych dóbr ziemskich (rozmieszczenie zespołów zabudowy, układ pól, lasów i zadrzewień, sieć alei przydrożnych). Są charakterystycznym i wyróżniającym elementem kształtowania otwartego krajobrazu i stanowią istotny zasób dla rozwoju gospodarki i turystyki. Poważnym problemem w przypadku ochrony założeń dworsko-parkowych jest ich obecna struktura własnościowo-funkcjonalna. Zespoły, które wcześniej stanowiły integralną całość architektoniczno-krajobrazową, złożoną z rezydencji, obiektów folwarcznych i zieleni komponowanej, znajdujących się w ręku jednego właściciela, bardzo często funkcjonują obecnie jako odrębne jednostki. W takim wypadku możliwa jest ochrona pojedynczych obiektów architektury, jednak szansa na ochronę pozbawione są całe zespoły wraz z ich walorami widokowo-kompozycyjnymi. Często prowadzi to do degradacji i niszczenia walorów założeń parkowych i komponowanego krajobrazu. Istnieje konieczność rewaloryzacji zespołów dworsko-pałacowych z zachowaniem ich walorów historycznych, przy

zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z wtórnych podziałów.

Opieka nad dziedzictwem wiejskim. Dziedzictwo wiejskie powiatu kętrzyńskiego obejmuje zachowane historyczne układy przestrzenne wsi, formy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, rozplanowanie i kształt zagród oraz tradycyjną, murowaną zabudowę. Stosunkowo dobrze i czytelnie zachowany jest sposób kształtowania i zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. Wyrazistość i odrębność kulturowego krajobrazu wiejskiego może służyć budowaniu regionalnej tożsamości.

Opieka nad alejami przydrożnymi. Aleje przydrożne na terenie powiatu kętrzyńskiego są zachowanym, unikalnym przykładem zagospodarowania przestrzeni publicznej. Ich wielorakie funkcje (przyrodnicze, kulturowe, komunikacyjne) są aktualne do czasów dzisiejszych. Są świadectwem kompleksowego zagospodarowania przestrzeni, wyróżnikiem krajobrazu kulturowego powiatu kętrzyńskiego, jak i regionu Warmii i Mazur. W związku z rosnącym natężeniem ruchu kołowego następuje proces ich zanikania, stąd wycinka drzew i całych alei przydrożnych (np. droga wojewódzka Kętrzyn – Bartoszyce, Kętrzyn - Srokowo). Problemem też jest rozdział kompetencji w sprawie ochrony tego dziedzictwa, bo właściciel dróg stawia niejednokrotnie władze powiatu przed faktem dokonany. Powstaje w ten sposób konflikt interesu społecznego. Obecnie na terenie powiatu w całości zachowane są m.in.: aleja dębowa przy drodze wojewódzkiej nr 650 od Barcian w stronę Srokowa, do miejscowości Jegławki i dalej aleja lipowa; aleja mieszana przy drodze wojewódzkiej nr 591 ze szczególnym uwzględnieniem szpaleru dębowego na odcinku Winda - Skierki oraz wzdłuż majątku Rodele; aleja mieszana wzdłuż drogi powiatowej nr 1980 Kreliekijmy – Skandawa – Kotki ze szczególnym uwzględnieniem dębowej alei we wsi Frączkowo; aleja grabowa wzdłuż drogi powiatowej nr 1584N na odcinku Kiemławki – Winda; aleja wzdłuż drogi powiatowej nr 1396N Michałkowo – Momajny – Garbno; aleja lipowa z domieszkami przy drodze powiatowej 1719N Winda – Wikrowo ze szczególnym uwzględnieniem fragmentu dębowej na odcinku Niedziały – Niedziałki oraz aleja przydrożna wzdłuż drogi pielgrzymkowej Reszel – Święta Lipka, która została wpisana do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego (nr rej. A-4483 z dnia 17.10.2011r.). Zachowały się także aleje przydrożne prowadzące do dawnych majątków, np. droga dojazdowa do miejscowości Gęsiki (gm. Barciany), czy do wsi Ramty (gm. Reszel). Konieczne jest wspieranie działań w celu zachowania charakterystycznych i najcenniejszych alei przydrożnych. W Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (WEZ) ujęto z terenu powiatu kętrzyńskiego 21 alei przydrożnych, z tego 11 znajduje się na terenie gminy Barciany.

Opieka nad cmentarzami. Znane nam dzisiaj historyczne cmentarze, stanowiące element świadomie komponowanego krajobrazu, z zachowanymi nagrobkami oraz krzyżami i kwaterami nagrobnymi to świadectwo czasów najnowszych, głównie XIX i XX wieku. Na terenie powiatu kętrzyńskiego jest ogółem 249 miejsc pochówków (gm. Barciany – 50; gm. Kętrzyn – 71; gm. Korsze – 33; gm. Reszel – 21; gm. Srokowo – 70; miasto Kętrzyn – 4). Wśród nich występują cmentarze wyznaniowe, sześć wojennych oraz mogiły z okresu I i II wojny światowej. W pierwszej grupie wyróżnić można liczne cmentarze ewangelickie, wśród których odrębną grupę stanowią cmentarze rodowe powiązane z dawnym majątkiem ziemskim, czy większym gospodarstwem rolnym, położonym głównie na kolonii. Na terenie gm. Reszel, który należał do historycznej Warmii, występują cmentarze katolickie. Drugą grupę stanowią cmentarze wojenne. Cmentarze i mogiły z czasów I wojny zakładane były głównie w latach 20. XX w., w wyniku planowej, państwowej akcji. W Kętrzynie i Reszlu były cmentarze żydowskie, które zniszczone zostały jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, jak i po wojnie.

Stan zachowania cmentarzy na terenie powiatu jest bardzo zróżnicowany. Część cmentarzy jest zniszczona i brak jest śladów pochówków. Często jedynym świadectwem ich obecności jest już tylko ślad na mapie, bądź formy zieleni w terenie. Cmentarze wojenne w Kętrzynie, Parczu i Górkach, który zniszczono po 1945r., zostały odrestaurowane i uporządkowane staraniem Towarzystwa Miłośników Ziemi Kętrzyńskiej i władz samorządowych gmin. Cmentarz w Górkach (gm. Barciany) jako jedyny – nie tylko na terenie powiatu – oddany został pod opiekę (tzw. „adopeja”) młodzieży z pobliskiego Zespołu Szkół w Mołtajnach. Może to być przykładem do naśladowania. Odnowiony jest też największy na terenie powiatu pobitewny cmentarz wojenny w Kałkach oraz jeden w Skandławkach, drugi zaś – całkowicie zniszczony w latach 70. XX w. – wymaga uporządkowania i postawienia tablicy informacyjnej. Jest to na terenie powiatu jedyny wojenny cmentarz do uporządkowania. Na terenie powiatu kętrzyńskiego działają dwie organizacje pozarządowe, które zajmują się opieką i porządkowaniem dawnych cmentarzy. Pierwsze z nich, Towarzystwo Miłośników Ziemi Kętrzyńskiej im. Zofii Licharewej, założone w 2003r., podjęło się uporządkowania cmentarzy wojennych w uzgodnieniu z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Olsztynie. Natomiast, założone w 2011r., Stowarzyszenie Blusztyn, rozpoczęło systematyczne prace porządkowania dawnych cmentarzy wiejskich, z których przeprowadzona jest inwentaryzacja i opracowana dokumentacja. Oba stowarzyszenia opierają się w swojej działalności na pracy swoich członków i wolontariuszy.

III. 1. PRIORYTETY, KIERUNKI DZIAŁAŃ I ZADANIA

W wyniku powyższych analiz wskazane zostały cele, oraz priorytety a także kierunki działań, które stanowią zadania do ich realizacji. Część z zaproponowanych działań przeprowadzona zostanie jako zadania własne samorządu powiatu i dotyczyć będą tylko tych zabytków, które są własnością powiatu. Natomiast inicjatywy i przedsięwzięcia innych podmiotów będą wspierane, koordynowane lub tylko monitorowane. Założona przez samorząd powiatu polityka opieki i ochrony zabytków, która była ujęta w **Programie** na lata 2018-2021, przewidywała działania wieloletnie. Akcentuje to „**Strategia Rozwoju Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2021 – 2027**”. W związku z tym priorytety i zadania są aktualne, a ich realizacja wymaga współpracy powiatu z poszczególnymi gminami. Opracowanie ogólnych zasad współpracy jest niezbędnym elementem sprawnego funkcjonowania ochrony zabytków na terenie powiatu. **Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kętrzyńskiego na lata 2022-2025** określa cele, które będą realizowane w ramach trzech priorytetów, a osiągnięcie tego celu pozwoli w pełni wykorzystać potencjał związany z posiadanym dziedzictwem kulturowym.

Priorytet I. Ochrona i aktywne kształtowanie krajobrazu kulturowego powiatu. Kierunki działań to zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania oraz ochrona dziedzictwa kulturowego i elementów krajobrazu kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie tematyki ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych powiatu,
- przeciwdziałanie procesom degradacji obiektów zabytkowych,
- wspieranie inicjatyw w zakresie pozyskiwania środków finansowych na ochronę zabytków: podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością powiatu, a innym właścicielom obiektów zabytkowych pomagać w pozyskaniu środków zewnętrznych na odnowę zabytków.

Drugi kierunek działań to dbanie o stan i porządek na starych cmentarzach z obszaru powiatu, ze szczególnym uwzględnieniem tych, na których spoczywają żołnierze polegli w czasie walk I wojny światowej poprzez np. inwentaryzację zabytkowych nagrobków, czy prowadzenie bieżących prac porządkowych na cmentarzach. Realizują to dwa, wyżej wspomniane, organizacje pozarządowe. Mottem działania powinna być myśl Arno Surminkiego, znanego pisarza niemieckiego, mieszkającego obecnie w Hamburgu, a pochodzącego z Jegławek (gm. Srokowo): „Cmentarze wiele mówią o przeszłości. Kto chce się dowiedzieć czegoś o historii musi zacząć od cmentarzy”. Działania można określić angażując do wspólnego działania z władzami samorządowymi, młodzież szkolną oraz organizacje pozarządowe. Jako zadanie, które zapewne przyczyniło się do popularyzacji i wypromowania działań Powiatu, jest opracowanie i wydanie przez Centrum

Biblioteczno – Kulturalne albumu o cmentarzach z cyklu „Dziedzictwo Kulturowe Powiatu Kętrzyńskiego”.

Priorytet II. Promocja i edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego. Wykorzystanie walorów zabytkowych, kulturowych, a także i przyrodniczych jako czynnika wpływającego na rozwój i promocję powiatu. Osiągnięcie tego celu wymaga stałego propagowania wiedzy o zabytkach powiatu oraz podejmowania działań aktywizujących społeczeństwo na rzecz poszanowania i opieki nad zabytkami. Cele te można osiągnąć przez podejmowanie działań edukacyjnych oraz popularyzację wiedzy o zabytkach, a także wspieranie działań zachęcających do poznawania dziedzictwa kulturowego powiatu. Efektywna opieka nad zabytkami wymaga rzetelnej wiedzy lokalnej społeczności o zabytkach, ich historii oraz obecności tej problematyki w procesie edukacji i życiu społecznym. Realizacja celu wymaga zatem podjęcia działań na rzecz popularyzacji i edukacji o szeroko rozumianym dziedzictwie kulturowym. Efektem realizacji tych celów będą wdrażane programy edukacyjne adresowane głównie do uczniów szkół z terenu powiatu, wzbogacanie wiedzy o zabytkach i ich wartości dla powiatu.

Zatem kierunki działań i zadania to popularyzacja dziedzictwa kulturowego powiatu, edukacja i promocja dziedzictwa kulturowego powiatu poprzez m.in.:

- utworzenie portalu internetowego, aktualizowanego na bieżąco, o wielowątkowym profilu informacyjnym na temat dziedzictwa kulturowego regionu (m.in. możliwie pełne informacje turystyczne, informacje o bazach noclegowych, imprezach kulturalnych, galeriach, wystawach, działających stowarzyszeniach).
- wydanie albumu o zabytkach powiatu, opracowanie i publikowanie monografii powiatu, a także materiałów dokumentujących i popularyzujących dziedzictwo oraz krajobraz kulturowy; do 2022r. Centrum Biblioteczno – Kulturalne Powiatu Kętrzyńskiego wydało trzy albumy z cyklu „Dziedzictwo Kulturowe Powiatu Kętrzyńskiego”: „Zabytkowe obiekty sakralne”, „Dwory i pałace” oraz „Zabytkowe cmentarze” (w przygotowaniu na 2023r. zabytki infrastruktury technicznej i obiekty użyteczności publicznej oraz w 2024r. album ukazujący krajobraz kulturowy powiatu kętrzyńskiego);
- opracowanie multimedialnej prezentacji zabytków i historii powiatu, który realizowany jest przez Centrum Biblioteczno – Kulturalne Powiatu Kętrzyńskiego poprzez cykliczne spotkania z miłośnikami przeszłości małej ojczyzny a także studyjne wyjazdy terenowe;
- opracowanie programu edukacyjnego dzieci i młodzieży przybliżającego poznanie swojej małej ojczyzny oraz wskazanie potrzeby ochrony krajobrazu kulturowego jako swoistego wyróżnika i świadectwa tożsamości regionalnej. Taką rolę spełnia, działająca od 1.09.2019r. instytucja powiatowa, Centrum Biblioteczno – Kulturalne Powiatu Kętrzyńskiego, które opracowało i co

rocznie wysyła ofertę do wszystkich szkół realizując prelekcje przybliżające dziedzictwo kulturowe i historię powiatu;

- wspieranie badań historycznych, projektów edukacyjnych i wydawniczych prezentujących i upowszechniających dziedzictwo kulturowe powiatu;
- wspieranie imprez kulturalnych, konkursów i konferencji mających na celu popularyzowanie ochrony zabytków i historii powiatu (szkoły i Centrum Biblioteczno – Kulturalne Powiatu Kętrzyńskiego);
- wspieranie organizacji pozarządowych funkcjonujących w obszarze kultury i dziedzictwa narodowego;
- aktywizację lokalnej społeczności i włączanie jej w system opieki nad zabytkami powiatu.

Szeroko pojęta opieka nad zabytkami niekoniecznie musi oznaczać bezpośrednie czynności przy zabytku, ale również gromadzenie wiedzy o zabytkach, jej udostępnianie poprzez np. organizację wystaw, edukację społeczeństwa dotyczącą ochrony zabytków, uświadomienie istnienia odziedziczonych po dawnych mieszkańcach dóbr kultury, uwrażliwienie na wyjątkowy charakter tego dziedzictwa, czy powstała w 2021r. strona internetowa www.archiwumpowiatowe.pl, która przedstawia w formie cyfrowej m.in. zdjęcia obiektów zabytkowych wykonane w latach 1945 – 2019.

Priorytet III. Świadome i aktywne zarządzanie zabytkami powiatu. Kierunki działań i zadania to przeciwdziałanie zjawiskom degradacji obiektów zabytkowych, właściwe zarządzanie zabytkami będącymi własnością powiatu, współpraca powiatu z właścicielami zabytków w zakresie poprawy stanu zabytków, wspieranie włączania zabytków powiatu w procesy ekonomiczno-społeczne poprzez m.in.:

- współpracę z gminami i organizacjami pozarządowymi w zakresie utrzymania obszarów chronionych,
- wspieranie idei rozwoju działalności gospodarczej a szczególnie agroturystycznej w oparciu o obiekty zabytkowe,
- wspieranie inicjatyw mających na celu pozyskiwanie funduszy na opiekę nad zabytkami,
- dofinansowywanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach zabytkowych poprzez udzielanie dotacji na prace konserwatorskie,
- opracowanie planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych,
- konsekwentne egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych miejscowości w planach zagospodarowania przestrzennego.

Zasady oceny realizacji **Programu**, polegać mogą - zgodnie z **Ustawą** - na sporządzaniu co dwa lata przez zarząd sprawozdań z realizacji **Programu** i przedstawienia Radzie Powiatu.

III. 2. INSTRUMENTARIUM I ZASADY OCENY REALIZACJI PROGRAMU

W celu efektywnej realizacji **Programu** zadania w nim określone powinny być wykonywane w oparciu o następujące instrumenty:

- 1) *instrumenty prawne* – wynikające z przepisów ustawowych, np. uchwalenie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane przy zabytkach;
- 2) *instrumenty finansowe* – korzystanie z programów finansowanych z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe lub ulgi podatkowe dla właścicieli obiektów zabytkowych;
- 3) *instrumenty koordynacji* – współpraca w realizacji **Programu** z ośrodkami naukowymi, organizacjami pozarządowymi, kościołami i związkami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami;
- 4) *instrumenty społeczne* – działania edukacyjne, promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami, kulturą, turystyką;
- 5) *instrumenty kontrolne* – monitoring stanu zachowania dziedzictwa kulturowego, sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji **Programu** oraz aktualizacja **Programu** związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania.

IV. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU, REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ POWIAT ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW

Program jest zbiorem celów dla powiatu jako terytorium administracyjnego, a nie wyłącznie dla władz samorządowych. Zatem źródła finansowania nie odnoszą się wyłącznie do środków, którymi dysponować może samorząd. Zakłada się więc, że źródłem finansowania zadań wskazanych do realizacji celów w **Programie** będą m.in.:

- środki własne powiatu na realizację zadań własnych;
- środki własne właścicieli obiektów zabytkowych,
- dotacje podmiotowe dla instytucji, których organizatorem jest samorząd powiatowy;
- środki znajdujące się w gestii wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- dotacje samorządu województwa dla jednostek samorządu terytorialnego na realizację zadań z zakresu kultury i sztuki;

- dotacje, granty, nagrody samorządu województwa dla podmiotów nie zaliczanych do sektora finansów publicznych;
- dotacje i fundusze rządowych i pozarządowych programów pomocowych;
- składki i zbiórki publiczne;
- fundusze Unii Europejskiej (np. Europejskiego Funduszu Rolnego Rozwoju Obszarów Wiejskich w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich);
- Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej;
- inne środki przewidziane prawem.
- środki Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach Programów Operacyjnych. Programy ogłaszane co roku decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, stanowią podstawę do ubiegania się o środki resortu na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Wśród programów, które bezpośrednio dotyczą dziedziny ochrony zabytków należy wymienić:

Dziedzictwo Kulturowe – podstawowym celem programu jest: ochrona i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym dziedzictwa archeologicznego), kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowych, udostępnianie zabytków na cele publiczne. Program realizowany jest w ramach 4 priorytetów, w tym rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych

Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wkładu krajowego do wybranych projektów kulturalnych, realizowanych ze środków europejskich. W ramach programu dofinansowane będą m.in. projekty z zakresu ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

W myśl Ustawy obowiązek dbania o stan zabytków spoczywa na ich właścicielach. Znaczącym wsparciem dla zadań z zakresu ochrony zabytków są także inne źródła dofinansowania, wśród których istotną rolę pełnią środki z budżetu państwa. Zgodnie z zasadami finansowania opieki nad zabytkami Ustawa stanowi (art. 73), że *osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do*

rejstru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie (...), może ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru (...). Zaś art. 74 - dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru może być udzielona przez:

- 1) ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego ze środków finansowych z części budżetu państwa „Kultura i Ochrona Dziedzictwa Narodowego”;*
- 2) wojewódzkiego konserwatora zabytków ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda.*

W gestii Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego znajdują się także środki specjalne, pochodzące z gier losowych, przeznaczone min. na promowanie i wspieranie działań na rzecz ochrony dziedzictwa narodowego. Ustawodawca w art. 81 dopuszcza możliwość udzielenia dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków przez organ stanowiący powiatu, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Powiat Kętrzyński, w okresie obowiązywania poprzedniego **Programu** obejmujący lata 2018 – 2021, udzielił ogółem 24.900 zł dotacji przy zabytkach wpisanych do rejestru (w 2018r. – 4900 zł, w 2020r. – 10.000 zł i w 2021r. – 10.000 zł). Dalej w ust. 2 „Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków”.

Podkreślić należy, że środki z większości źródeł przeznaczone są wyłącznie na obiekty wpisane do rejestru zabytków, beneficjentami zaś najczęściej są kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego, rzadziej wspólnoty mieszkaniowe czy osoby prywatne. Natomiast właściciele zabytków nie wpisanych do rejestru mogą skorzystać z dotacji np. na remonty czy prace konserwatorskie w ramach funduszy lub programów związanych z obecną funkcją budynków i miejsc, realizując projekty bezpośrednio nie związane z ochroną zabytków. Dotyczy to głównie placówek oświatowych lub związanych z turystyką i ulokowanych w obiektach zabytkowych. Środki przeznaczone na ochronę zabytków pochodzić mogą z budżetów jednostek samorządów terytorialnych, budżetu państwa lub funduszy europejskich. W ostatnich latach zauważa się pozytywną tendencję uaktywniania nowych źródeł oraz do zwiększania kwot na dotacje wśród już funkcjonujących. Dotacje przeznaczone mogą być na prace wymienione w art. 77 **Ustawy**, na szczegółowych zasadach i w trybie ustalonym przez podmioty dotujące (oczywiście w ramach obowiązującego prawa).